

Pərvin BAYRAMOVA*

KOMMUNİKASIYA PROSESİNİN NEYROLİŇQVİSTİK MAHİYYƏTİ ÜNSİYYƏT PROSESİNİN NEYROLİŇQVİSTİK MAHİYYƏTİ

XÜLASƏ

Neyrolinqvistika dil və beyin arasındakı əlaqənin xüsusiyyətlərini öyrənir. Neyrolinqvistikanın dillə əlaqəsinin əsas məqsədi ilk növbədə dil biliyi və ondan istifadə üçün sinir əsasını anlamaq və şərh etməkdir. Hazırda bir çox elm sahələri bir-biri ilə inteqrasiya edir və fənlərarası elmlər formalaşır. Bu baxımdan neyrolinqvistika təbiətə fənlərarası bir sahədir. Dilçilik ağıl və dil arasındakı əlaqəni öyrənir. Neyrolinqvistika həm də idrak dilçilik, psixolinqvistika və neyropsixologiya kimi dil və ağıl arasındakı əlaqə ilə sıx bağlıdır. Nitqi təmin edən əsas vasitə beynin sol yarımkürəsidir. İlk baxışdan nitqin tanınması sadə proses kimi görünə bilər, göründüyü qədər sadə deyil. Biri danışır, onun göndərdiyi səs-lər qulağımıza daxil olur və biz onları dərk edib anlamaq üçün çalışırıq. Ancaq ilk baxışdan asan görünə bilər, anlama prosesi çox mürəkkəb bir məsələdir. Səslənən hecalar, sözlər, fonemlər dildə müxtəlif kodlara çevrilir və başa düşülmə prosesini təmin edir. Tələffüz zamanı insan sözlər arasındakı sərhədləri müəyyən edə bilir.

Hər bir insan müəyyən bir məqsədlə ünsiyyət qurur, bizim ünsiyyətdə əsas məqsədimiz hisslərimiz, fikirlərimiz və düşüncələrimizi qarşı tərəflə bölüşməkdir. Əslində bəzən özümüz də qarşı tərəfin fikirlərini öyrənməyə çalışırıq. Bunun üçün üzbəüz və ya müxtəlif texniki vasitələrin köməyi lazımdır. Hal-hazırda müxtəlif internet alətləri - Feysbuk, Tvitter, e-poçtlar ünsiyyətimizə kömək edir. Vasitələr fərqli olsa da, ünsiyyətə xidmət edən ümumi cəhətləri var. Dil, bir çox digər alətlər kimi, uşaqlar tərəfindən körpəlikdən istifadə olunmağa başlayır və onların dil qabiliyyətləri günü-gündən inkişaf edir və istifadə dairəsini genişləndirir.

Açar sözlər: *neyrolinqvistika, beyin, dil, nitq pozulmaları*

Ətraf aləmdə gözlə gördüyümüz xeyli sayda əşyalar və cisimlər vardır. Onlar ilk baxışda qüsursuz kimi görünə bilər, ancaq bir-biri ilə qarışıq şəkildə əlaqədədir. İnsan zəkası elə bir imkana sahibdir ki, bu qarışıq cisimləri bir-birindən formaları, rəngləri, ölçüsü, dadı ilə fərqləndirsin və adlandırsın. Bəzi cisimlərin bir çox cəhətləri bizim üçün gizli olsa da, baxış bucağımızda onlar haqqında aydın fikirlər formalaşdırmaq mümkündür. Bu zaman ortaya belə bir sual çıxır. Necə olur ki, insan ətrafda mövcud olan bu qədər cisimləri bir-birindən ayıra bilir? Bu insan gözü ilə onun beyni arasında mövcud olan sıx əlaqənin nəticəsidir. Hər bir insan

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Nəzəri dilçilik şöbəsinin böyük elmi işçisi.
Email: hesenova-88@mail.ru

gözləri ilə qarşıdakı cismin şəklini görür və onunla bağlı mövcud informasiyalar beyinə göndərilir. Beyin göndərilən bu sonsuz sayda informasiyaları birləşdirir və qruplaşdırmağa başlayır. Bu zaman göndərilən şəkillərin bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri olur ki, beyin bunlardan, yəni fərqli cəhətlərdən istifadə etməyə başlayır. Qeyd edək ki, bu proses çox kiçik zaman müddətində baş verir. Proses zamanı gözlər forma, hərəkət, rəng faktorlarını beyinə göndərir. Bundan sonra göndərilən çoxlu sayda informasiya beynimizdə təhlil olunur və dəqiq zehni nəticələr dildə ifadə olunur.

“İnsanın danışq dili iki əsas cəhəti ilə digər ünsiyyət formalarından: səs-əşitmə kanalı və ikiqat artikulyasiya prinsipi ilə fərqlənir. Bütün danışan dillər səs-əşitmə kanallarından istifadə edir: onlar danışa və bir-birini başa düşə bilir, çünki danışanlar müəyyən səslər çıxarır və dinləyicilər tərəfindən qavranılır, başa düşülür. Dillər həmişə ikiqat artikulyasiyaya görə təşkil olunur ki, bu da iki səviyyədə olur. Birinci səviyyə - həm də artikulyasiya adlanır ki, bunlar da sözlərdir ki, onlar ən kiçik məna vahidləridir. İkinci səviyyə - yaxud ikinci artikulyasiya müəyyən bir dilə xas səslərə aiddir. Onların sayı məhdud və mənasızdır. Onlar fonemlər adlanır və birləşərək verilmiş dilin bütün sözlərini əmələ gətirə bilir” [Fabbro: 1999, s. 2]. Deməli, insanın ünsiyyəti digər canlılardan fərqlənir. Bu ilk növbədə insanların göndərilən səsləri dərk etməsi ilə bağlıdır. İnsan nitqi mənalı vahidlər hesab olunan sözlərdən təşkil olunmuşdur. Bundan başqa dildə fonemlər də vardır ki, onlar sayca az, eyni zamanda məna daşımayan vahidlər hesab edilir. Dildə belə vahidləri fonemlər adlandırırlar. Fonemlər dildə məna daşımayan elementlər hesab olunsa da, onlar birləşərək dilin mənalı vahidi olan sözləri yaradır. Həmin sözlər dildə səslənməyə başlayır və böyük məna yükü daşıyan cümlələr, mətnlər yaradır. Yeni yaranan sözlər, cümlələr də nitqdə səslənməyə başlayır və nəticədə, insan onları dərk edir. İnsanın səsləndirdiyi bu ifadələr mənalı vahidlərə çevrilir və ünsiyyət prosesini təmin edir.

1. Neyrolinqvistika dil və beyin arasında mövcud olan əlaqələrin xarakteristikasını öyrənir. Neyrolinqvistikanın dillə əlaqəsinin başlıca məqsədi dil bilikləri və ondan istifadənin mümkün olması üçün ilk növbədə sinir əsaslarını anlamaq və şərh etməkdir. Hal-hazırda bir çox elm sahələri bir-biri ilə inteqrasiya edir və fənlərarası elmlər formalaşır. Bu baxımdan neyrolinqvistika da təbiəti etibarlı ilə fənlərarası bir sahədir. Dilçilik elmi dillə bağlı qanunauyğunları öyrənir. Neyrolinqvistika da dilçiliklə bağlı olan koqnitiv dilçilik, psixolinqvistika, neyropsixologiya kimi dil və ağıl arasındakı münasibətlərlə sıx bağlıdır. Ümumiyyətlə, bir çox elmlər insan dilini onun ağılı ilə əlaqəli öyrənməyi ön plana çəkir. Neyrolinqvistika dil strukturları, vahidləri, qayda-qanunlarının insan beynində necə formalaşdığını öyrənir və beynin fəaliyyətinə əsaslanır. İlk növbədə, qeyd etməliyik ki, dilin mövcudluğu, istifadə olunması, müəyyən qayda-qanunlara əsaslanması beynin fəaliyyəti ilə əlaqəlidir. *“Təbiətdə məlum olan ən mürəkkəb obyekt kimi insan beynini və onun ən səriştəli məhsullarından biri olan dil sistemini həll etməyə çalışan müxtəlif sahələrdən olan elm adamları belə bir fikrə gəldilər ki, tədqiqat*

mövzuları yalnız sahələrarası yanaşma ilə yanaşdıqda həll edilə bilər. Beyin sistemini öyrənən nevrologiya ilə dil sistemini öyrənən dilçiliyin vəhdətindən neyrolinqvistika və ya neyrolinqvistikanın alt sahəsi meydana çıxmışdır” [<https://dilkonusma.com/makaleler/dil-bozukluklari/beyin-ve-dil-norolinguistik-calismalar/> 5]. Deməli, tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi neyrolinqvistika həm nevrologiya, həm də dil sisteminin vəhdətindən ibarətdir.

Neyrolinqvistikanın mərkəzi mövzusu müxtəlif linqvistik proseslərə əsaslanan beyin strukturlarıdır. Dil hər kəsin beynində sanki sistemləşmiş kimi fəaliyyət göstərir. Neyrolinqvistika koqnitiv neyroelmin bir sahəsidir. “Neyrolinqvistika iki sahəyə bölünür: dilin mənimsənilməsi, işlənməsi və pozulması” [https://www.researchgate.net/publication/220049364_Introduction_to_Neurolinguistics]

6]. Deməli, neyrolinqvistika dilin mənimsənilməsi, eləcə də onun işlənməsi və pozulması halları ilə maraqlanır.

İnsanın beyində istər dillə, istərsə də, qeyri-verbal yolla göndərilən mesajların kodlaşması və dekodlaşdırılması neyrolinqvistik amillərlə əlaqəlidir. Ətrafımızda olan hər şeyi gözlə görə bilməsək də onlar bir-biri ilə müəyyən formada əlaqəlidir. Ona görə də bəzən biz görmədiyimiz şeyləri forma, quruluş və rənglərinə görə uyğunlaşdırıb adlandırma bilərik. Bu zaman insanın beyni və gözünün əlaqəsi meydana çıxır, adlandırılanlar beynimizdə müəyyən iz buraxır.

“Neyrolinqvistika dilin beyində necə təmsil olunduğunu öyrənir: yəni beynimiz danışdığımız, anladığımız, oxuduğumuz və yazdığımız dil (və ya dillər) haqqında biliklərimizi necə və harada saxladığımızı, eləcə də gündəlik həyatımızda baş verənləri öyrənir”

[https://www.researchgate.net/publication/220049364_Introduction_to_Neurolinguistics 6]. Bir sözlə, dil və beyin arasında mövcud fikirlər neyrolinqvistikanın maraq obyektidir.

E.Ahlsen neyrolinqvistikanın dil və beyin arasında əlaqələrindən bəhs edərkən yazır ki, “Neyrolinqvistika dil və ünsiyyətin beyinin funksiyasının müxtəlif aspektləri ilə əlaqəsini öyrənir, başqa sözlə, beyin dili və ünsiyyəti necə başa düşdiyünü, yaratdığını araşdırmağa çalışır.... Nevrologiya və dilçilikdən başqa neyrolinqvistika üçün başqa bir mərkəzi mənbə psixologiya hesab olunur” [Ahlsen: 2006, s. 3].

Neyrolinqvistikada dillə əlaqəli məsələləri, eləcə də dildə baş verən pozulmaları öyrənir. “Neyrolinqvistika sahəsi iki əlaqəli tədqiqat sahəsindən ibarətdir: dil pozulmaları və dil və beyin arasındakı əlaqə. Afaziologiya beyin zədələnməsindən sonra dildə nəyin səhv olduğu ilə bağlı mühüm kəsflər etdi, bəziləri dilin nə olduğuna və necə işləndiyinə təsir göstərir”

[https://www.blackwellpublishing.com/content/BPL/Images/Content_store/WWW_Content/9780631204978/24.pdf]. Dil pozulmaları dil və beyin arasında mövcud olan əlaqələri öyrənir və beyində baş verən proseslərin dilə necə təsir etdiyini araşdırır.

“İnsan beyni heyvanların sahib olduğu beyindən fərqlidir. İnsan beyni daha ağırdır, ancaq bu onun danışıq qabiliyyətini təyin etmək üçün istifadə edilə bilməz, çünki kəmiyyət və keyfiyyət kimi daha vacib xüsusiyyətlər var. İnsan beyninin yuxarıdakı keyfiyyət izahına əsasən, insan beyni ön, orta və arxa hissələrdən ibarətdir. Beynin serebral yarım kürəsi sağ və sol yarım kürələrə bölünür və belə nəticəyə gəlmək olar ki, həm sağ, həm də sol yarım kürələr informasiyanın emalında qarşılıqlı rolə malikdir”

[<https://www.davidpublisher.com/Public/uploads/Contribute/5acc14258db17.pdf>].

Dildə olan çatışmazlıqlara əsasən biz beyində mövcud olan zədələri müəyyən edə bilirik. Beynin normal işlənməsi dilin də qaydasında işləməsini təmin edir. Neyrolinqvistika dil nevrologiyası məna, dilin dərk edilməsi, başa düşülməsini, eləcə də beynin funksiyalarını öyrənir. İnsanın bədən üzvləri içərisində yeganə orqan beyindir ki, dillə və onun ifadə olunması ilə bağlıdır. Beynin zədələnməsi digər orqanlardan fərqli olaraq dilə birbaşa təsir edir. Ürək, ağciyər, böyrək, qaraciyər zədə olsa da, heç biri dilə beyin qədər təsir göstərmir. Sözsüz ki, beyin dilin işlənməsi üçün əsas orqandır və onlar bir-biri ilə qarşılıqlı bağlıdır.

Neyrolinqvistika insan düşüncəsinə yeni baxış şəkli hesab oluna bilər, eyni zamanda düşündüyümüz zaman baş verən prosesləri də araşdırmağa imkan verir. Beynimiz ilk baxışda təbii bir orqandır. O, bioloji baxımdan digər orqanlar kimidir. Onu analiz etdikdə elə də fərqli orqan olmadığı məlum olur. Ancaq onda müxtəlif ciddi proseslər baş verir. Beyin insan orqanizmində mühüm eyni zamanda qeyri-adi orqan hesab olunur. Biz beyni ona qeyri-adi orqan hesab edirik ki, o göndərilən bütün informasiyaları analiz edir, səhv və doğru olanları seçib ayırmağa imkan verir. Göndərilən informasiyanın dərk edilməsi, ona uyğun cavab verilməsi prosesi beyinlə əlaqəlidir.

Ünsiyyət prosesində beyin bədənə, bədən də qarşılığında beyinə cavab verir. Sanki insan bədəni beyni ilə birlikdə işləyir. İnsan beyin və bədənə təşkil olunmuşdur. Əslində beynimizi açıb içində nələrin baş verdiyinə baxmağa çalışsaq, onun sadə bir orqan olduğunu, digərlərindən elə də ciddi elmi fərqi olmadığını görə bilirik. Beynin içində nə sevinc, kədər, qəzəbimizi nə də digər hissələrimizi görə bilmərik. Bəs necə olur ki, beyin digər orqanlardan elə də ciddi fərqlənir, amma onda çox ciddi problemlər baş verir? Çünki beyin göndərilən bütün bu siqnalları qəbul etdikdən sonra təfəkkürümüz onları təhlil edir. İnsan doğulduğu andan başlayaraq bir çox məsələlərə diqqət yetirməyə başlayır. İlk əvvəllər ətrafda mövcud olan səs, dad, qoxu, əşya və cisimlər xotik təsir bağışlayır. Zaman keçdikdə uşaqlar onları həm tam şəkildə ayırmağa başlayır, həm də adlandırır. İnsanın dili tam formalaşdıqdan sonra hər bir əşyanı, cismi öz adı ilə adlandırmağa başlayır. Bizimlə əlaqəli olan hər bir şeyi beyin tənzimləyir. Beynimiz bizim üçün yaxşı və pis olanı ayırmağa çalışır. İnsan sanki öz dünyasını beyində yaşadır. Təfəkkürümüz bizə öz dünyamızı yaratmağa kömək edir. Təfəkkürümüz vasitəsilə biz insanlarla əlaqələrimizi təmin edirik, başqa insanlara münasibət bildiririk. Sadalanan hər bir məsələlər öz əksini dildə tapmağa başlayır. Biz yaxşı və pis

olanı, biz sözlə, bütün hissləri dildə ifadə edirik. Dilin vasitəsilə beyində analiz olunan hiss və duyğular təhlil edildikdən sonra onları adlandırırıq.

Məlumdur ki, beynin sağ və sol yarımkürələri dilə müəyyən mənada təsir göstərir. Sol və sağ yarımkürələrin zədələnməsi dildə müəyyən dəyişikliklər yaradır. Belə ki, sol yarımkürənin zədələnməsi dilin işlənməsində müəyyən problemlər yaradır. Bu zaman o adresantın dediklərini eşitsə də, onları dərk edib müvafiq cavab verə bilmir. Bu söylənilən sözlər sadəcə olaraq səslənən ifadələrə bənzəyir, onların heç bir mənası olmur, çünki onlar dərk edilmir. Sağ yarımkürə zədələndiyi halda isə qeyd edilən nitq pozulmaları baş vermir. Qeyd edilənlər ancaq sol yarımkürə zədələndiyi halda baş verir.

İnsan beyninin sol yarımkürəsi dilin funksiyaları ilə bağlıdır və bu onun anatomik quruluşu ilə bağlıdır. Buna görə də beynin sol yarımkürəsi zədə alındıqda dərhal dildə də dəyişiklik baş verir.

Deməli, sol yarımkürə əsasən dillə bağlı funksiyaları yerinə yetirir. Sağ yarımkürə isə məkan, dil və düşüncə, emosional məsələləri xarakterizə edir.

Nitqi təmin edən əsas vasitə beynin sol yarımkürəsidir. İlk baxışda nitqin dərk edilməsi sadə proses təsiri bağışlayır, ancaq o göründüyü kimi də sadə hesab olunmur. Kimsə danışır, onun göndərdiyi səslər qulağımıza daxil olur və biz onları dərk edib anlaya bilirik. Ancaq ilk baxışda asan görünməsinə baxmayaraq dərk edilmə prosesi çox mürəkkəb məsələdir. Səslənən hecalar, sözlər, fonemlər dildə müxtəlif kodlara çevrilərək dərk edilmə prosesini təmin edir. Səslənmə zamanı insan sözlər arasındakı sərhədləri müəyyən edə bilir.

İnsanlar həm sosial, həm də ünsiyyət sevən varlıqlardır. Ünsiyyət qurmağa həvəsli insan elə doğulduğu ilk andan əlaqə qurmağa çalışır. Beləliklə də, onun ünsiyyət vasitəsi ilə əhatə dairəsi genişlənir. Əvvəl ailə üzvləri, ilk növbədə anası ilə daha sonra dost-tanışı ilə ünsiyyətə başlayır və beləliklə də, sosial dairəsi genişlənir.

Ünsiyyət prosesi insan həyatının qaçılmaz hissəsidir. Bu baxımdan ünsiyyət mürəkkəb mexanizmdir. *“İnsan ünsiyyəti çoxölçülü və son dərəcə mürəkkəb fenomendir. Ünsiyyəti normal inkişaf etdirdikdən və ondan doğru istifadə etdikdən sonra bir sıra proseslər baş verir. Başa düşmək üçün bir insan stimulu çoxlu hissiyyat üsulları vasitəsilə qəbul edir. Stimul yaxud siqnal başa düşüləcək mesajı təşkil edən digər stimullar fonunda müəyyən edilməlidir”* [David P.Kuehn, Margaret L.Lemme, John M.Baumgartner: 1989, s. 2]. Göründüyü kimi mürəkkəb hesab olunan ünsiyyət doğru dərk edildikdən sonra mühüm proseslər baş verə bilər.

Ünsiyyət qurmaqda əsas məqsədimiz hisslərimiz, ideya və düşüncələrimizi paylaşmaqdır. Əslində bəzən biz özümüz də qarşı tərəfin fikirlərini öyrənməyə çalışırıq. Bunun üçün üz-üzə və ya müxtəlif texniki vasitələrin köməyi lazım olur. Hal-hazırda müxtəlif internet vasitələri – feysbuk, tviter, e-meyillər bizə ünsiyyət qurmağa kömək edir. Vasitələrin müxtəlif olmasına baxmayaraq onlar üçün ortaq cəhət ünsiyyətə xidmət etməsidir. Dil bir çox digər vasitələr kimi hələ körpəlikdən

uşaqlar tərəfindən istifadə olunmağa başlayır, onların dil qabiliyyətləri gündü-
gündən inkişaf edir və istifadə dairəsini genişləndirir.

Başqalarının dilini başa düşmək ən böyük üstünlüyümüzdür. Bu bizə həm tez, həm də dəqiq şəkildə məlumat mübadiləsi aparmağa kömək edir. Mövcud məlu-
matları qoruyub saxlamaq üçün onu yazırıq və əsrlər boyu qoruyub saxlayırıq. Məsələn, müqəddəs kitablar, bir çox qədim əlyazmaları hal-hazırda oxuya bilirik. Söhbət etdiyimiz zaman bizim imkanlarımız daha çox genişlənir və bu tərəflərə uzaqda, yaxında, olmuş, olacaq, hətta xəyal etdiyimiz şeylər haqqında məlumat almağa imkan verir. Bütün bunlar bəzən çox qısa zaman kəsiyində baş verir və hər bir incə detal beyninin köməyi ilə həll olunur.

Sözsüz ki, cəmiyyətdə mövcud olan ən mürəkkəb proses insan beyni və onun idrak qabiliyyətləridir. Ancaq məsələnin ən mürəkkəb tərəfi onlar arasında əlaqənin mövcudluğu və harmoniyasıdır. Son dövrlərə qədər beyinə daha çox anatomik hadisə kimi yanaşılmış, ancaq koqnitiv dilçilik, psixolinqvistika, eləcə də neyrolinqvistikanın yaranması onu təbiət elmləri ilə əlaqəli öyrənməyi əsas məsələ kimi qarşımıza çıxardı. Son dövrlər fənlərarası, o cümlədən sahələrarası tədqiqatların çoxalması beyin məfhumuna müxtəlif baxışların yaranmasına yol açdı.

Dil kodlaşdırılmış sistem hesab olunur və uzun zaman sosial inkişaf pillələrini keçmişdir. Dil kodlaşdırılmış sistem olmaqla fonetik, morfoloji, sintaktik, semantik aspektləri özündə birləşdirir.

Doğrudur, nitq fəaliyyəti çox zaman beynin sol yarımkürəsi ilə əlaqələnir. Bunu uzun zaman aparılan araşdırmaların nəticəsi göstərir ki, beyin fəaliyyəti yalnız bir yarımkürənin fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır. Beynin hər iki yarımkürəsi birgə fəaliyyət göstərir.

İnsanların dili heyvanların ünsiyyətindən fərqlənir və bu çox mühüm fərqlər hesab olunur. Belə ki, heyvanların ötürdüyü informasiya yalnız məlumat göndərmək mahiyyəti daşıyır. İnsanlar arasında mövcud olan ünsiyyət isə sonsuz sayda üsulları özündə birləşdirir.

Söylənən fikrin dərk edilməsinə yalnız fonetik, leksik və sintaktik vahidlər deyil, eləcə də prosodik vasitələr kömək edir. Prosodik vasitələr dilin musiqili hissəsi hesab olunur, bura melodiya və ritm də daxildir. Çox zaman prosodik vasitələr dilin bəzəyi hesab olunur. Dilin dərk edilməsində vurğu, ritm, intonasiya mühüm rol oynayır.

Ümumiyyətlə, dil təbiəti etibarlı ilə çox istiqamətli, müxtəlif aspektlərdən yanaş-
dıqda mürəkkəb varlıqdır. Dil insanın cəmiyyətdə rolunu, yerini, mövqeyini müəy-
yən edir və insanı yaşadan əsas dəyər hesab olunur. Dil insanın düşüncəsi ilə sıx bağlıdır, ancaq ondan asılı deyildir. Tarixin hər dönəmində düşüncə insanla bərabər olmuş, onun yaşamını təmin etmiş, varlığını sübut etdirmişdir. İnsan ilk öncə düşünmüş, daha sonra düşündüklərini dilə gətirmişdir. Bəzən bir məsələni düşünmədən dilə gətirdikdə o müsbət nəticə verə bilmir məhz bu səbəbdən təsadüfi deyildir ki, əvvəl düşün sonra danış deyirlər. İnsan düşündüklərini dilə gətirir, dildə

öz ehtiyaclarını ifadə edir. Biz insanın düşüdüklərini onun dili ilə anlayırıq. Əgər insan qarşı tərəf haqqında mənfi düşüncədə olarsa, bu onun dilində də öz əksini tapır.

Artıq qeyd etdik ki, dil mahiyyəti etibarı ilə mürəkkəb sistemdir və bir çox anlayışları özündə birləşdirir. Ona görə də, dilçilikdə dilə müxtəlif təriflər verilmişdir. Müxtəlif sayda təriflərin verilməsinə baxmayaraq onlar üçün ümumi olan insanın məhz dilin sayəsində sosial varlıq olmasıdır. Dillə əlaqəli olan düşüncə də mürəkkəb struktura sahibdir.

Dil və beyin arasında ən mühüm əlaqə dildəki müəyyən səsləri birləşdirməklə söz yaratmaqdır. İnsanın danışa bilməsi üçün ilk növbədə mövcud səsləri dərk etməlidir. Mövcud səslərin dərk edilməsi, ilk növbədə onları eşitmək, daha sonra anlamaqdan başlayır. Bu məqamda dil və beyin arasında əlaqə formalaşır. Dil və beyin arasında əlaqə həm oxumada, həm də yazıda özünü göstərir. Beyin və dilin əlaqəsi haqqında hər zaman müəyyən fikirlər mövcud olmuş və bundan sonra da mövcud olacaqdır. Buna səbəb beyində olan informasiyaların dildə öz əksini tapmasındadır. İnsanın dili və beyni ona görə əlaqəlidir ki, beyində mövcud olan müxtəlif hisslər onun dilində ifadə olunur. Beynimiz müxtəlif hisslərimizin məkanı hesab olunur. İnsan beyində onun ehtiyacları, arzuları, emosiyaları öz əksini tapmışdır.

İnsan beyni mürəkkəb sistemdir, çünki o özündə keçmişini, indini və gələcəyini mühafizə edə bilər. Biz sevdiyimiz əşyanın sındığını gördükdə onunla bağlı keçmiş fikirlər formalaşır. Həmin əşyanı qoyduğumuz məkan, ondan istifadə etdiyimiz anlar yadımıza düşür. Onu qoyduğumuz yer gözümüzün önündə canlanır. Bütün bu proseslər beyində analiz edilir və dilə ötürülür. Sevdiyimiz əşya ilə bağlı dildə keyli sayda ifadə yaranır, onun forması, ölçüsü, rəngi haqqında məlumat veririk.

Neyrolinqvistikada fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik və semantik səviyyədə mövcud olan əlaqələr mühüm önəm kəsb edir. D.Kaplan dil səviyyələrindən bəhs edərkən yazır ki, *“fonoloji səviyyə səslər arasında əlaqələrlə, morfoloji səviyyə sözlərin altkomponentləri arasında əlaqələri, sintaktik səviyyə cümlədə sözlər arasında iyerarxik, semantik səviyyə isə məna ilə məşğul olur. Leksik səviyyə mənaları və grammatik xüsusiyyətləri ilə sözlərin daimi təsvirinə aiddir”* [Caplan: 1988, s. 11]. Sözsüz ki, neyrolinqvistikada nitq aktının baş verməsi üçün müəyyən səslərin iştirakı vacibdir. Göndərilən hər bir səs beyində kodlaşır, daha sonra səslər birləşdirilərək sözlər yaranır. Bundan sonra daha mürəkkəb proses olan cümlələr yaranır. Bu mürəkkəb prosesdə dil sisteminin fonoloji və sintaktik strukturu birgə fəaliyyət göstərir.

İnsan beyni danışanların nitqini təhlil edərkən eşidilən səsləri və onların yaratdığı sözlərin sərhədlərini müəyyən edir, yüksək tonla deyilən səsləri, eləcə də alçaq tonla səslənən ifadələri ayırır, onları qavramağa kömək edir. Bundan sonra beyin həmin səsləri birləşdirir, ardınca onları nitq hissələrinə görə qruplaşdırır. Nitq hissələri müəyyən qruplar üzrə sintaktik vahidlərə bölünür və mətni formalaşdırır.

Ümumiyyətlə, insan beyni mürəkkəb hesab olunur və dillə bağlı bir çox məsələlərin həlli birbaşa onunla bağlıdır. Dildə səslərin meydana gəlməsi, həmin səslərin birləşərək sözləri yaratması, daha sonra həmin sözlərin müəyyən nitq hissələrinə görə qruplaşdırılması, mürəkkəb sintaktik vahidlərin yaranması beyində baş verən proseslərdəndir.

Neyrolinqvistika ilə bağlı araşdırmalar xüsusi diqqət tələb edir, eyni zamanda bir neçə sahə mütəxəssislərini özündə birləşdirir. Neyrolinqvistika ilə bağlı tədqiqat apararlar koqnitiv dilçilik, psixolinqvistika, anatomiya və s. kimi elm sahələrini yaxşı bilməli, onları bir-birindən fərqləndirməyi bacarmalıdır. Bu sahədə tədqiqatların aparılması aktual məsələlərdəndir. Neyrolinqvistikanın öyrənilməsi insanlar arasında mövcud kommunikasiyanın daha da möhkəmlənməsinə imkan verir. Çünki beynin sağ və sol yarımkürələrinin fəaliyyəti insanın nitq fəaliyyətinə də təsir göstərir. Belə ki, beynin sol yarımkürəsinin zədələnməsi insanın nitqinin pozulmasına səbəb olur. Ona görə də baş verən nitq pozulmasının və onun ünsiyyətə təsirinin araşdırılması mühüm məsələlərdəndir. Bu insanlar arasında mövcud ünsiyyət prosesində baş verə biləcək anlaşılmazlıqların qarşısını almağa imkan verir. Məhz bu səbəbdən də neyrolinqvistik tədqiqatların aparılması dilçilik elmi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahlsen E. Introduction to neurolinguistics. Amsterdam; Philadelphia. John Benjamins. 2006, 212 p
2. Caplan, D. Disorders of syntactic comprehension. Cambridge: Mass: MIT Press. 1988, 340 p.
3. Fabbro, F. The neurolinguistics of bilingualism an introduction. New York: 1999, 272 s.
https://books.google.az/books?hl=ru&lr=&id=MDHdfXbMKsC&oi=fnd&pg=PP1&dq=Franco+Fabbro.+The+neurolinguistics+of+bilingualism+an+Introduction&ots=9BdyGCKbzk&sig=pmHBJ1WGdvU9T-uLzxVF_1VSG8M&redir_esc=y#v=onepage&q=Franco%20Fabbro.%20The%20neurolinguistics%20of%20bilingualism%20an%20Introduction&f=false
4. Neural Bases of speech, hearing and language. David P.Kuehn, Margaret L.Lemme, John M.Baumgarter. Boston, 1989, 315 p.
5. <https://dilkonusma.com/makaleler/dil-bozukluklari/beyin-ve-dil-norolinguistik-calismalar/>
6. https://www.researchgate.net/publication/220049364_Introduction_to_Neurolinguistics
7. <https://www.davidpublisher.com/Public/uploads/Contribute/5acc14258db17.pdf>
8. https://www.blackwellpublishing.com/content/BPL_Images/Content_store/WWW_Content/9780631204978/24.pdf

**THE NEURO-LINGUISTIC ESSENCE
OF THE COMMUNICATION PROCESS
SUMMARY**

Neurolinguistics studies the characteristics of the relationship between language and the brain. The main goal of neurolinguistics' relationship with language is to first understand and interpret the neural basis for language knowledge and its use. Currently, many fields of science are integrating with each other and interdisciplinary sciences are being formed. In this respect, neurolinguistics is an interdisciplinary field by nature. Linguistics studies the relationship between mind and language. Neurolinguistics is also closely related to the relationship between language and mind, like cognitive linguistics, psycholinguistics, and neuropsychology. The main tool that provides speech is the left hemisphere of the brain. At first glance, speech recognition seems like a simple process, but it is not as simple as it seems. Someone speaks, the sounds he sends enter our ears and we can perceive and understand them. However, despite the fact that it seems easy at first glance, the process of understanding is a very complex matter. Sounded syllables, words, phonemes are transformed into different codes in the language and ensure the process of understanding. During pronunciation, a person can determine the boundaries between words.

Each person communicates with a certain purpose, and our main goal in communicating is to share our feelings, ideas and thoughts with the other party. In fact, sometimes we ourselves try to learn the opinions of the other side. For this, face-to-face or the help of various technical means is necessary. Currently, various Internet tools - Facebook, Twitter, e-mails help us to communicate. Although the means are different, they have in common that they serve to communicate. Language, like many other tools, begins to be used by children from infancy, and their language abilities develop day by day and expand their scope of use.

Key words: *neurolinguistics, brain, language, speech disorders*

**НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ПРОЦЕССА КОММУНИКАЦИИ
РЕЗЮМЕ**

Нейролингвистика изучает характеристику связей, существующих между языком и мозгом. Основная цель нейролингвистики в отношении языка-начала понять и интерпретировать нейронные основы, чтобы знание языка и его использование были возможны. В настоящее время многие отрасли науки ин-

тегрируются друг с другом и формируются междисциплинарные науки. В этом отношении нейролингвистика также является междисциплинарной областью по своей природе. Лингвистика-это наука, изучающая отношения между разумом и языком. Нейролингвистика также тесно связана с отношениями между языком и разумом, такими как когнитивная лингвистика, психолингвистика, нейропсихология. Основным средством, обеспечивающим речь, является левое полушарие головного мозга. На первый взгляд, понимание речи производит впечатление простого процесса, но оно не считается таким простым, как кажется. Когда кто-то говорит, звуки, которые он посылает, попадают в наши уши, и мы можем их воспринимать и понимать. Но, несмотря на то, что на первый взгляд это кажется простым, процесс осмысления-дело очень сложное. Звучащие слоги, слова, фонемы обеспечивают процесс осмысления, преобразуя их в различные коды в языке. Во время произнесения человек способен определять границы между словами.

Каждый человек общается с определенной целью, и наша главная цель в общении-поделиться своими чувствами, идеями и мыслями с другим человеком. На самом деле, иногда мы сами пытаемся узнать мнение другого человека. Для этого потребуется помощь лицом к лицу или с помощью различных технических средств. В настоящее время общаться нам помогают различные интернет-средства – фейсбук, твиттер, электронная почта. Несмотря на разнообразие средств, общим для них является то, что они служат общению. Язык, как и многие другие инструменты, начинает использоваться детьми еще с младенчества, и их языковые способности развиваются изо дня в день, расширяя сферу их использования.

Ключевые слова: *нейролингвистика, мозг, язык, нарушения речи.*